

HALINA KARASŃ, *JEZYK POLSKI POGRANICZA LITEWSKO-ŁOTEWSKO-BIAŁORUSKIEGO W ŚWIETLE FREKWENCJI CECH JEZYKOWYCH*, Wydawnictwo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2017, ss. 400

Recenzowana rozprawa Haliny Karaś wypełnia niszę w badaniach obszarów polskojęzycznych w północnowschodniej części Litwy na granicy z Białorusią i Łotwą. Pogranicze litewsko-łotewsko-białoruskie to obszar do tej pory słabo spenetrowany. Świadczy o tym chociażby szczupłość opracowań poświęconych przywoływanym terenom. Książka Haliny Karaś przynosi arcy mistrzowski opis polszczyzny okolic Jeziorosów i Ignalina. Ta pionierska monografia jest wynikiem szeroko zakrojonych eksploracji autorki w ramach projektu badawczego zatytułowanego *Jezyk polski pogranicza litewsko-łotewsko-białoruskiego na tle innych odmian polszczyzny północnokresowej*. Projekt został przyznany przez MNiSW (a następnie w NCN). Halina Karaś badania prowadziła w ramach licznych indywidualnych wyjazdów terenowych oraz realizowała podczas obozu dialektologicznego studentów polonistyki wileńskiej wraz z Krystyną Rutkowską z Uniwersytetu Wileńskiego. Ekspedycje te zostały poprzedzone wieloletnimi, systematycznymi obserwacjami badaczki koncentrującymi się konsekwentnie wokół polszczyzny Kresów Wschodnich. Wkład Haliny Karaś w badania nad polszczyzną kresową jest bezdyskusyjny. To autorka kilkadziesiątu prac, których nie sposób wymienić w prezentowanej recenzji ze względu na zupełnie inny cel niniejszego tekstu, przede wszystkim zaś ze względu na ograniczenia formalne obowiązujące autorów.¹ Trzeba podkreślić, że Halina Karaś oddaje w ręce czyteln-

¹ Wystarczy przytoczyć w tym miejscu zaledwie kilka najnowszych opracowań badaczki, by zdać sobie sprawę z wagi osiągnięć Haliny Karaś w tym zakresie: 2007, *Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś* [w:] „Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie” pod red. J. Mazura, M. Rzeszutko-Iwan, Lublin, s. 207–224; 2009a, *Polszczyzna okolic Jeziorosów jako wariant terytorialny języka polskiego na Litwie* [w:] *Polszczyzna za granicą jako język mniejszości i języki mniejszościowe w Polsce* pod red. E. Dziegiel, A. Zielińskiej, Warszawa, s. 25–46; 2009b, *Charakterystyka wyrazu szlachta w gwarach polskich na Litwie* [w:] *W kręgu języka* pod red. M. Skarżyńskiego i M. Szpiczakowskiej, Kraków, s. 69–80; 2013a, *O badaniach sytuacji i stanu polszczyzny na Litwie na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim*, „Prace Filologiczne” LXIV, cz. 1, s. 111–127; 2013b, *Uwagi o leksyce polszczyzny na Litwie na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 37, s. 359–382; 2015a, *Wtórne formy iteratywne w polszczyźnie na Litwie na pograniczu litewsko-łotew-*

nika rozprawę stanowiącą fundamentalną pozycję w obszarze badań historyczno-językowych. Monografia, jak pisze Janusz Rieger w recenzji zamieszczonej na okładce,

stanowi uwieńczenie poszukiwań Autorki takiej koncepcji opisu gwar północnokresowych i ich zróżnicowania, która polega na wyborze w miarę jednorodnych językowo obszarów gwarowych, gęstej siatki punktów i prześledzenia na dużym korpusie tekstów frekwencji wybranych ważnych cech językowych.

Przedmiotem opisu badaczka uczyniła niezmiernie trudny teren na Litwie ze względu na to, że obok siebie funkcjonują tu gwary polskie, litewskie, rosyjskie gwary staroobrzędowców, gwary białoruskie i odmiany ogólne języka litewskiego i rosyjskiego.

Zadanie, które Halina Karaś sobie wyznaczyła, to wszechstronny opis szybko zmieniającej się sytuacji socjolingwistycznej obszaru jezioroskiego i ignalińskiego spowodowanej głównie „odchodzeniem” reprezentantów najstarszego pokolenia użytkowników języka polskiego [s. 9–10]. By w pełni zrealizować deklarację zachowania wielopoziomowości i staranności opisu obu zespołów gwarowych, autorka zastosowała strategię badań cyklicznych. Eksploracje zostały przeprowadzone w latach 2000–2001 oraz 2010–2011.

Unikatową podstawę materiałową

stanowią nagrania swobodnych rozmów z informatorami i wywiadów kierowanych, a dopełniają go materiały statystyczne, historyczne, inskrypcje nagrobne zebrane z wielu cmentarzy na tym terenie [s. 9].

Nagrania liczą ok. 135 godzin, a pochodzą od 200 informatorów, z których wybrano 100 do opisu języka i sytuacji socjolingwistycznej [s. 28]. Informatorami są osoby polskojęzyczne w wieku od 44 do 97 lat, głównie deklarujące narodowość polską; pokoleniowo – przedstawiciele najstarszej i starszej generacji. Większość respondentów oficjalnie ogłasza, że „liczą siebie Polakami”, „piszą się Polakami”, to znaczy w „paszportach” mają wpis o narodowości polskiej [s. 82]. Liczną grupę tworzą także osoby o niesprecyzowanym poczuciu narodowościowym, w tym również osoby pochodzące z rodzin mieszanych [s. 84], określające siebie jako „mieszankę”, „mieszkańców”, „mieszanych”, „ni to Polaków, ni to Litwinów”. Na co dzień osoby te sporadycznie używają języka polskiego. Częściej porozumiewają się w języku litewskim. Spora część informatorów deklaruje również narodowość litewską, ale jednocześnie wyraźnie sygnalizuje czynną znajomość polszczyzny. Jest to dokładnie zbiór takich osób, które „piszą się Litewcami, a gadali / rozmawiali po polsku” [s. 85]. Przywołując autorkę:

(...) to rzeczywiście ostatni moment na eksplorację terenową i na opis polszczyzny północnokresowej używanej na tym terenie styku kilku języków, niezwykle ważnym kulturowo i historycznie [s. 10].

sko-białoruskim [w:] *Studia Gwaroznawcze II: Z zagadnień leksyki i słowotwórstwa* pod red. B. Falińskiej, H. Karaś, Łomża, s. 97–121; 2015b, *Język polski a tożsamość narodowa mieszkańców okolic Ignalina i Jeziorosów na Litwie* [w:] *Dialog pokoleń*, t. 2, pod red. E. Wierzbickiej-Piotrowskiej, Warszawa, s. 185–202.

Łącznie zbadano 126 miejscowości w rejonie ignalińskim i jezioroskim wzdłuż granicy litewsko-białoruskiej i litewsko-łotewskiej. Autorka przedstawia zróżnicowanie gwar polskich przywoływanego terenu w świetle frekwencji wybranych cech językowych związanej z substratem, typem kontaktu językowego na poszczególnych obszarach, uzależnionej od stopnia intensywności wpływów obcych na gwary polskie czy zakresu kontaktu z językiem ogólnopolskim.

Szczegółowe badania frekwencyjne zostały przeprowadzone na podstawie 200 stron tekstu komuteropisu. Korpus tekstów zawiera przetranskrybowane nagrania z 40 miejscowości, tj. 20 osad położonych w okolicach Jeziorosów i 20 – z terenów Ignalina. Powstały 2 podkorpusy, które liczą 58 619 słów z obszaru ignalińskiego i 58 827 słów z obszaru jezioroskiego. Całość liczy 117 446 wyrazów tekstowych. Jest to baza do analizy udziału poszczególnych wybranych cech językowych, fonetycznych i fleksyjnych. Natomiast do objaśnienia faktów nieregularnych – słowotwórczych i leksykalnych baza została poszerzona dwukrotnie. A zatem dane statystyczne pozyskano na podstawie 400 stron tekstów przetranskrybowanych nagrań, odpowiednio po 200 stron dla każdej badanej odmiany polszczyzny. Korpusy tekstów zawierają 235 042 segmenty, w tym 117 441 słów liczy podkorpus ignaliński, a podkorpus jezioroski zawiera 117 601 leksemów [s. 39].

Do analizy faktów językowych wykorzystano oprogramowanie pracujące w technologii Web. Program (należący do rodziny oprogramowania o charakterze bazy danych) został napisany w technologiach Microsoft ASP. NET.

Dokonane precyzyjne eksploracje frekwencyjne umożliwiły wskazanie cech językowych integrujących obie odmiany polszczyzny oraz takich, które uznać należy za różnicujące.

Zjawiska o zbliżonej frekwencji w obu opisywanych podsystemach: jezioroskim i ignalińskim objęte badaniami dotyczą zagadnień: 1. fonetycznych, takich jak np.: odmienne miejsce akcentu, realizacja dwugłoskowa grup *-ija/-yja* w wyrazach zapożyczonych, wahania w repartycji *o – u* (dawne *o* ścieśnione, dziś w grafii *ó*); 2. fleksyjnych typu: występowanie końcówki *-aj* w N. lp. rzecz. ż. wobec ogólnopolskiej *-a*, regionalne formy mianownika lp. r. m. zaimków *samy*, *naszy*, wtórne formy iteratywne; 3. słowotwórczych, np.: częstotliwości sufiksu rzeczownikowego *-uk*, występowania sufiksu przymiotnikowego *-eńki*, sufiksów *-ci*, *-ć*, *-cik* w zaimkach nieokreślonych, regionalnych formacji zaimkowych *ichny*, *jejny*.

Z kolei cechy językowe różnicujące oba typy polszczyzny na pograniczu litewsko-łotewsko-białoruskim to np.: wymowa samogłosek szeregu średniego *e*, *o* w pozycji nieakcentowanej, w tym: realizacja *e*, *o* > *a* (tzw. akanie), *e* > *i/y* (tzw. ikanie), *o* > *u* (tzw. ukanie); wymiany głosek *u*, *v*, *u*; wymowa samogłoski *ě*; upraszczanie lub zachowanie geminat; wtórne palatalizacje spółgłosek, postać partykuły / spójnika *czy*, formy 1. os. lp. czasu przeszłego, odmienna dystrybucja prefiksów czasownikowych.

Halina Karaś nie ogranicza się jednak do przywołania rejestru zjawisk językowych charakteryzujących obie analizowane subkategorie polszczyzny, jak to nierzadko ma miejsce w pracach dotyczących polszczyzny kresowej. W przekonaniu badaczki zabieg taki w odniesieniu do obszarów jezioroskiego i ignalińskiego „nie daje pełnego obrazu rzeczywistości językowej” [s. 338]. Już spis

treści zapowiada, iż rozprawa Haliny Karaś daleko wykracza poza standardowe opisy. Autorka recenzowanej pracy z sobie właściwą skrupulatnością, precyzją i dociekliwością badawczą dokonuje porównania realizacji kresowych (gwarowych) cech językowych z normą ogólnopolską na obu terenach. Oprócz badania frekwencji zjawisk północnokresowych recenzowana monografia ukazuje także różnicowanie idiolektalne, np. w zakresie akania, ukania czy regionalnych formacji *jichny*, *fejny*. Dodatkowo autorka zebrany materiał językowy zestawia z opracowaniami opisującymi polszczyznę kowieńską, wileńską, różne odmiany języka polskiego na Białorusi (zwłaszcza na Braślawnoszczyźnie), Łotwie południowej czy Łatgalii (dawne Inflanty Polskie). Porównanie to umożliwi badaczce dostrzeżenie pewnej prawidłowości:

Im dalej na północ, tym więcej cech wspólnych z polszczyzną kowieńską, wskazujących na substrat litewski, im dalej na południe – więcej cech wiążących badane gwary z polszczyzną wileńską i wskazujących w większym stopniu na substrat białoruski niż litewski, choć cechy litewskie są też dobrze widoczne [s. 340].

Przedmiotem naukowych dociekań Halina Karaś uczyniła także takie kwestie jak: tożsamość narodowa, świadomość językowa, przemiany narodowościowe na omawianym obszarze, sytuacja socjolingwistyczna uwarunkowana zmianami społecznymi, politycznymi i obyczajowo-kulturowymi, monolingwizm, poli- i multilingwizm w przeszłości i obecnie, skala interferencji poszczególnych języków, geograficzny i społeczny zasięg polszczyzny dawniej i dziś, zakres i funkcje polszczyzny okresu międzywojennego (znany informatorom z autopsji) skonfrontowane ze stanem obecnym.

Konkludując, rudymenatny cel monografii, którym była analiza różnicowania gwar polskich w rejonie jezioroskim i ignalińskim na Litwie na styku z Łotwą i Białorusią w świetle frekwencji wybranych cech językowych skonfrontowanych z ogólnopolską normą językową oraz literaturą przedmiotu, został w pełni zrealizowany. Powstała praca wyjątkowa, bo przynosząca wielowymiarowy opis dwóch „dziewiczych” dotąd zespołów gwarowych: okolic Jeziorosów i Ignalina.

Rozprawę Haliny Karaś bezsprzecznie uznać należy za bardzo cenne źródło informacji na temat współczesnego zasięgu geograficznego i socjalnego polszczyzny oraz jej funkcji, korespondujące z opisami zawartymi w pracy sprzed kilkudziesięciu lat zatytułowanej *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* autorstwa Haliny Turskiej. W znaczący sposób je uzupełniające; uaktualniająca.

Recenzowaną monografię wzbogacają liczne tabele, diagramy, wykresy oraz mapy. Ważnymi i przydatnymi z perspektywy czytelnika elementami książki są: wykaz skrótów zbadanych miejscowości i ich charakterystyka oraz wykaz skrótów oznaczających informatorów i ich sportretowanie.

Zadaniem niniejszej recenzji nie jest bynajmniej merytoryczna ocena doskonałej pod każdym względem monografii Haliny Karaś.² Należy ją raczej traktować jako relację z pasjonującej i poruszającej w swoim wydźwięku lektury. Nie

² Sama bibliografia recenzowanej pracy liczy 15 stron [s. 341–356]. Wysoki poziom merytoryczny i niezaprzeczną wartość naukową książki Haliny Karaś

mam wątpliwości, że rozprawa Haliny Karaś zainteresuje nie tylko badaczy polszczyzny kresowej. Z pewnością sięgną po nią wszyscy ci użytkownicy języka polskiego, dla których język jest wartością bezcenną; wartością, bez której nie ma narodu.

Anetta Bogusława Strawińska
(Uniwersytet w Białymstoku,
e-mail: a.strawinska@uwb.edu.pl)